

A BESENYŐK NYUGATRA VÁNDORLÁSÁNAK OKAI

Mint ismeretes, a magyar honfoglalást közvetlenül az váltotta ki, hogy 895 körül a besenyők elfoglalták a magyarság etelközi szállásterületét. A magyar történeti irodalomban a honfoglalás lefolyásának és szakaszolásának gazdag irodalma van.¹ Az uralkodó felfogás szerint a besenyők nyugatra vándorlásának hátterében általában egy olyan népvándorlási hullám áll, amelyet az indított el, hogy *Ismā'īl ibn Aḥmad*, számanida emír Nyugat-Belső-Ázsia területén 893-ban megtámadta a törököket. Ez az esemény készítette volna besenyőket szállásterületeik elhagyására. A kérdéssel kapcsolatos történeti irodalom és a források áttekintésével árnyaltabb magyarázatot próbálok adni arra, hogy mi állt a 9. század végi kelet-európai népmozgás hátterében.

A számanida emír törökök elleni hadjárata és a besenyők nyugatra vándorlása közötti összefüggés először Hóman Bálintnál merült fel: „A második besenyő támadásban — Konstantinosz császár elbeszélése alapján — Simeon bolgár cár diplomáciai sikerét szokták látni, pedig az sokkal távolabbi okra vezethető vissza. Az arab hatalomnak északi szomszédaival vívott küzdelmei során 893-ban egy Iszmail ibn-Ahmed vezérlete alatt álló arab-perzsa sereg a Kaspi-tón túl lakó karlukh-törökök ellen nyomult, s ezek királyát családjával és tízezer emberével együtt foglyul ejtve, tartományuk fővárosát is elfoglalta. A karlukhokra mért katasztrófális csapás mozgásba hozta a szomszédos török népeket, s a besenyőket néhány év előtt a Donig szorító úzok a Jajkon, sőt a Volgán is átkelve, Európába hatoltak. A besenyők Volga-Don-vidéki törzseire nehezedő nyomás hatása alatt az egész törzsszövetség nyugatnak indult, a Dnyeperig nyomult, majd híret véve a magyar sereg színe-javának távollétéről, e folyón is átkelt és az etelközi magyarakat támadta meg, vészes pusztulást okozva soraikban.”² A gondolatmenet eredetileg Kmoskó Mihálytól származott, aki jó viszonyban volt Hómannal, s megjegyzendő, hogy Hóman már 1923-ban jelezte a Kmoskó által elkészített arab forrásgyűjtemény kéziratos változatát.³ Kéziratos hagyatékának kronológiai fejezetében Kmoskó Mihály

¹ GYÖRFFY GY.: „Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások”, in *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A., Bp. 1977, 123—140.; Uő.: „Honfoglalás és megtelepedés”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/1 Bp. 1984 (a továbbiakban: GYÖRFFY, MT), 577—650.; KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Bp. 1980, 151—228.

² HÓMAN B.—SZEKFI GY.: *Magyar történet*, I. Bp. 1935², 116.

³ HÓMAN B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* I, 7. Bp. 1923, 13., ahol a kútfők ismertetésénél a következő tétel található: *A magyar őstörténet arab kútfői*, ford. Kmoskó (Kéziratban). Ez a mű nyilvánvalóan azonos azzal a kézirati hagyattal, ame-

a következőket írta: „893: Ismā‘īl ibn Ahmad számánházi emír nagy győzelmet arat a törökök fölött Turkesztánban. Fővárosukat elfoglalja, a kagánt és feleségét, a qatunt foglyul ejti s oly zsákmányra tesz szert, hogy minden muszlim harcosra 1000 dirhem jutott belőle. V.ö. Tabarī III, 2138; Ibn al-A‘tīr VII, 166; Barhebraeus, Chr., 166 (Tabarī nyomán); Mirkhond, ed. Wilken, 10—11. Vámbéry, Bokhara története. I, 79, aki Naršahī krónikája nyomán Ismā‘īl hadműveleteinek célja gyanánt Tarāz városát jelöli meg. Mas‘ūdī azt hiszi, hogy az a bizonyos Tonkos nevű török király a qarluq-törökök fejedelme volt. Nagyon valószínű, hogy e háborúban az akkortájt még az Aral-tó vidékén tanyázó besenyő-törökök, talán mint a tarāz-vidéki törökök szövetségesei is beavatkoztak vagy belesodródtak, majd pedig a csatavesztés hatása alatt, félve Ismā‘īl bosszújától nyugat felé vették útjukat, a kazárok országán átvonulva Etelközbe törtek, s az ott lakó magyarságot nyugat felé szorították. Igaz ugyan, hogy Regino krónikája (Mon. Germ. ed. Pertz, I, 599) a magyarság kivonulását 889-re teszi, viszont Constantinos Porphyrogenetos azt állítja (De administr. imperio, cap XXXVIII), hogy a besenyők kivonulása könyvének megírása előtt 55 esztendővel történt, vagyis 894 táján. Konstantinos császár ugyan a besenyők elvonulását a kazárok s a guzz-törökök szövetségének tulajdonítja, azonban tekintettel arra a feltűnő tényre, hogy a „bíborban született” szerző a számánházi emírek birodalmáról mit sem tud, nincs kizárva, hogy a besenyők exodusának általa említett oka téves információkon alapszik. Viszont az általa jelzett időpont más arab íróknál megmaradt adatokkal igen szépen egyezik, amint alább kiviláglik. Fehér szerint (Bulgarisch-Ungarische Beziehungen, 110 köv.1.) Konstantinos a 37—41 fejezeteket 945—946 között írta; sajnos azonban érvelése a kérdést nem dönti el.”⁴

A Hóman által ismertetett elképzelést Györffy György fejlesztette tovább, s talán legrészletesebben a tíz kötetes Magyarország történetében fejtette ki álláspontját: „E népvándorlás elindítója nem a klímaváltozás vagy legelőhiány volt, hanem egy rendkívüli méretű turkesztáni hadjárat. Az Aral-tótól délre fekvő országok (Khorezm, Bokhara, Khoraszán, Szeisztán) feletti uralom 875-ben jutott az iráni Szamanida-dinasztia kezére, amely névleg a bagdadi kalifának alávetve, valójában önállóan uralkodott. Városaikban (Szamarkand, Balkh, Sas) verték azokat az ezüstdirhemeket, amelyek a magyar honfoglalás kori leletekben előkerültek. A 892-ben uralomra jutott Izmail ibn Ahmed a következő évben nevezetes hadjáratot indított a nomád „türkök” ellen. Mint a kortárs Tabari elmondja, a hadjárat tavasszal vette kezdetét, és olyan eredményes volt, hogy a türk fejedelmőt, a katunt is elfogták, 10 000 foglyot ejtettek, megszámlálhatatlan lábasjóságot és hátasállatot hajtottak el; a zsákmányból állítólag minden moha-

lyet jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őriznek „KMOSKÓ MIHÁLY, Mohamedán írók a steppe népeiről” címen (MTA Kézirattár Történelem N. 4r 242/I—IV). Részletesen ismertette az anyagot CZEGLÉDY K.: „Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954), 19—9.1; v.ö. még ZIMONYI I.: „Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet”, in *Őstörténet és nemzettudat (1919—1931)*, szerk. Kincses Nagy É. (Magyar Őstörténeti Könyvtár I.) Szeged 1991, 89—91.

⁴ KMOSKÓ, i. m. III, 198.

medán harcosra 1000 dirhem értékű részesedés jutott. Ötven év múlva Maszúdi ezt a hadjáratot a karlukok fővárosa, Talasz elleni hadjáratral azonosította, és a karlukoknak az északabbra lakó kimekkel és az úzokkal való háborújából vezette le azt a népetlódást, amely a besenyőket kimozdította. Mivel a félig megtelepült karlukok nesztorianus keresztény központjának, Talasz (Taraz, Tarsia) városának az elfoglalásáról a 10. század közepén Narsaki is tudósít, ebben nem kételkedhetünk, mindamellett a népvándorlás elindulását nem a karluk főváros elfoglalásához, hanem „türk” szomszédai, az úzok (oguzok), más néven „torkok” legyőzéséhez kell kapcsolnunk. Az úzok kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is. Az úzok, állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp íratlan törvényei szerinti nyugati szomszédaira, a besenyőkre rontottak.”⁵ Györffy magyarázata széles körben elfogadottá vált a tudományos köztudatban.

A források közül először Biborbanszületett Konstantinos adatait vesszük vizsgálat tárgyává. A besenyők európai vándorlásával kapcsolatban Konstantinos két különböző okot ad meg. *A Birodalom kormányzása* 40. fejezetében ezt írja: „Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására (a magyarok) átkelven a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Lüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyeztek velük, hogy leverik és megsemmisítik a törköket. És amikor a törkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a törkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott törköket gonoszul kiűzték onnan.”⁶ Ezzel szemben a 37., úgynevezett besenyő fejezetben ez olvasható: „Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepülhetnének, és eljutván a ma birtokukba levő földre, és rábukkanván az ott lakó törkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedvén azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”⁷ A két értesülés között nyilvánvaló ellentmondás van. Míg az első esetében a bolgár uralkodó szövetségi politikájával magyarázható a besenyők vándorlása, addig a másikban egy kazár—úz szövetség mozdította ki a besenyőket. A két értesülés nyilvánvalóan különböző forrásból ered, ugyanis a 37. fejezetet alapvetően besenyőktől származó adatok alapján állíthatta össze a szerző, a másik esetben bolgár és magyar

⁵ GYÖRFFY, MT, 582.

⁶ MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp. 1984, 47.

⁷ MORAVCSIK, i. m. 40–41.

informátor is szóba jöhet.⁸ A bolgár—besenyő szövetség tényét általában nem szokták megkérdőjelezni, mindenesetre ezt a szövetségekötést követő támadást nem lehet a besenyők nyugatra vándorlásának kiváltó okaként értelmezni, inkább egyfajta alkalmi szövetségnek vélhető, amit úgy lehet magyarázni, hogy az előrenyomuló besenyőkkel a magyarok által korábban legyőzött Symeon koalícióra lépett.⁹ Györffy szerint egy ilyen szövetség léte csak abban az esetben valószínűsíthető, ha a dunai bolgárok és a volgai bolgárok között ez idő tájt élő kapcsolatok lettek volna. Erre vonatkozólag azonban nem rendelkezünk adatokkal. Györffy felvet egy másik lehetőséget is, amely szerint a tudós császár a bizánci diplomácia *divide et impera* gyakorlatát tulajdonította Simeon bolgár uralkodónak is. Ezek szerint a bolgár uralkodó az ellenséges magyar törzsszövetség hátában sikeresen kötött szövetséget a besenyőkkel.¹⁰

A besenyő fejezetben említett kazár—úz szövetség hitelét illetően még nem merült fel kétség. Mindenekelőtt a szöveg szerkezeti felépítése érdemel figyelmet. A besenyő szállásterület földrajzi meghatározása után először a besenyőkkel szomszédos két népről, a kazárokról és az úzokról tesz említés a szerző. Miután az úzok „összefogván a kazárokkal” legyőzik a besenyőket, az úzok birtokba veszik az elmenekülő besenyők területét. Ez utóbbi körülmény mindenesetre csak abban az esetben lenne érthető, ha a bolgárokhoz hasonlóan a kazároknak fontos érdekük lett volna a besenyők elüldözése szállásaikról. Csakhogy a politikai helyzetből éppen az ellenkezőjére lehet következtetni, hiszen egyrészt a kazár birodalom fennállása óta nagyobb népmozgás keletről a Volgán keresztül nem ment végbe, másrészt a kazároknak nem fűződhetett érdeke ahhoz, hogy veszélyeztessék a birodalmukon áthaladó fő kereskedelmi utakat, amelyek a Volga, Don és Dnyeper mentén haladtak és legfontosabb bevételi forrásaikat képezték. Ezt a történeti háttérrel figyelembe véve inkább úgy rekonstruáljuk az eseményeket, hogy az úzok nem kötöttek szövetséget a kazárokkal, hanem a földrajzi szituációból kiindulva Konstantinos ugyanúgy, mint azt korábban Györffy a besenyő—bolgár szövetség esetében feltételezte, a bizánci gyakorlat figyelembe vételével dolgozta át információit.¹¹ Ezt erősítheti meg az úgynevezett első besenyő—magyar háború leírása: „A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni.”¹² A leírt események datálása bizonytalan. Konstantinos tudósításában egy korábbi besenyő—magyar háború emléke őrződhetett meg, azonban a történetileg hiteles

⁸ MORAVCSIK, i. m. 32; A magyarsággal kapcsolatos információk sem egy forrásból származnak, v.ö. HARMATTA J.: „Lebedia és Atelkuzu”, *Magyar Nyelv* 80 (1984), 424—425.

⁹ KRISTÓ, i. m. 183—187.

¹⁰ GYÖRFFY GY. (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Bp. 1986³, 36.

¹¹ I. ZIMONYI.: *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, 165—166.

¹² MORAVCSIK, i. m. 43.

eseménykort inkább a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző harcokra vonatkoztatjuk.¹³

Konstantinos adataiból a besenyő vándorlás menetét a következőképpen lehet rekonstruálni: Az úzok rátámadtak a besenyők Volga és Ural folyó közötti szállásaira és elűzték őket, azonban egy részük helyben maradv a úz törzsszövetség része lett;¹⁴ a besenyők először a kazár birodalom központi területére, a Volga, a Kaukázus és a Don által határolt területre akartak vonulni, de ezt a támadást a kazárok visszaverték; így csak az jöhetett szóba, hogy a Volgán északabbra keljenek át, s a Fekete-tenger északi vidékeire költözzenek, ahol legyőzve a magyarokat szállásaik feladására készítsék őket. A támadás híre eljuthatott Simeon bolgár cárhoz, aki kihasználva a magyarok szorult helyzetét, hadat indított ellenük.

A besenyő vándorlásról megemlékeznek a muszlim források is. A *Balhi*-hagyományt képviselő *Istahrī* megjegyzi: „A turkok egyik törzse országától elszakadva a *hazar*-ok s a *rūm* között elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve a *baġanākīya*. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek.”¹⁵ A leírás kronológiailag nyilvánvalóan a 894–895 körüli vándorlásra utal, jöllehet nem tesz említést a vándorlás kiváltó okáról, illetve arról sem, kiknek a területét foglalták el. A *Hudūd al-‘Ālam* ebből a forráshagyományból merítve egy további adalékkal is szolgál: „Ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek, és ezt az országot erővel elfoglalták és ott letelepedtek.”¹⁶ A *Hudūd al-‘Ālam* a besenyők két fajtáját különbözteti meg: a török besenyők, akik a Volgától keletre laknak,¹⁷ illetve a kazár besenyőket, akik a kazároktól nyugatra élnek;¹⁸ az idézett leírás erre az utóbbi csoportra vonatkozik. A *Hudūd al-‘Ālam* tehát Konstantinos császárral egyezően közli, hogy a kazároktól nyugatra élő besenyők korábbi keleti hazájukból költöztek el, és utal a helyben maradt besenyő csoportra is.

¹³ Az első besenyő–magyar háború datálására szóba jöhető időpontok: 5–6. század, 750 körül, 850 körül és 889, de van olyan vélemény is, hogy csupán a 895-öt megelőző harcokra utal ez a tudósítás. Egy harmadik álláspont szerint esetleg három besenyő–magyar összeütközés lett volna. V.ö. ZIMONYI, *The Origins...*, 159–162.

¹⁴ Erről a besenyő népességről maga Konstantinos is említést tesz a 37. fejezetben. Róluk emlékezett meg Ibn Fadlān, aki 922-ben az Ural folyó közelében említi a besenyőket (A. Z. V. TOGAN: *Ibn Fadlān's Reisebericht*, Leipzig 1939, 33.); Mahmūd al-Kāšġarī pedig az oguz törzsek között sorolja fel a besenyőt (P. B. GOLDEN: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 208.).

¹⁵ *Viae Regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Astahrī*, in *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* ed. M. J. de Goeje (a továbbiakban: BGA), I, Lugduni Batavorum 1870, 10.; magyar fordítása: KRISTÓ GY. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*, Szeged 1995, 49–50., a továbbiakban: HKÍF.

¹⁶ V. V. BARTHOLD: *Hudūd al-‘Ālam. Rukopis' tumanskogo*, Leningrad 1930, 75.; v.ö. V. MINORSKY: *Hudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian geography 372 A.H. 982 A.D.*, London 1937, 101.; magyar fordítás: HKÍF 43.

¹⁷ MINORSKY, *i. m.* 101, 312–315.

¹⁸ MINORSKY, *i. m.* 160, 443–444.

A besenyő vándorlás további keleti hátterét *Mas'ūdī* világítja meg utolsó művében, a *Tanbih*-ban: „A *burġar* s a nomád turkok *al-W.l.nd.rīya* nevű fajtái, akiknek neve a rómaiaknak a Kelettel szomszédos legszélső végéinek *W.l.nd.r* néven ismert városával függ össze — ide tartoznak: *Baġanāk*, *Yaġnī*, *Baġġird* és *Nūkabarda*. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött 320 (Kr. u. 932) után elhatalmasodtak és ott ütve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták — ez [az út] mintegy negyven napi út távolságot tesz ki — s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgyhogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki. 'A tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében' említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük valamint a *Guzzīya*, a *Harluhīya*, a *Kīmākīya* között a *Ġurġān*-tó [Aral-tó] mentén. — Ebbe [a tóba] ömlik a *Ġaihūn* folyója, valamint *Šāš*, *Farġāna* és *al-Fārāb* vidékének folyója. *Hwārezm* vidékéről *Šāš* vidékei felé és más irányban különböző árukkal megrakott nagy hajók közlekednek rajta, amint ezt jelen könyvünk előző részében előadtuk.”¹⁹ A szöveg első felében szereplő események és népnevek azonosítását megkönnyíti, hogy *Mas'ūdī* az „*Aranyezők*” című munkájában erről egy részletesebb beszámolót készített.²⁰ A két szöveg összevetéséből azonosíthatóak az előforduló nevek. *Burġar* itt a dunai bolgárokat jelenti.²¹ Az *al-W.l.nd.rīya* népnév és a *W.l.nd.r* városnév végső soron egy *W.n.nd.r* alakra mehet vissza, amely a Dzsajháni-hagyományban is mégpedig *Gardīzī*-nél és a *Hudūd al-Ālam*-ban megőrződött, mint a dunai bulgárok elnevezése.²² A muszlim névalak a bizánci szerzők *onogundur* alakjával illetve a magyar *Nándor* (fehérvár) helynévi adattal egyeztethető. A dunai bulgárok kettős elnevezését tükrözi Theophanes Confessor *onogundur*-bulgár alakja a Kuvrat öt fiát említő legendás elbeszélésben.²³ A *Baġanāk*, *Yaġanī*, *Baġġird* és *Nūkabarda* népnevek alatt valójában csak két népet kell értenünk, mivel Golden kimutatta, hogy a *Baġanāk* és *Yaġanī*²⁴ a besenyő népnév két változata, míg a *Baġġird* és az *[O]nūkurda* a magyarok két különböző elnevezése. Szerinte *Mas'ūdī* egy arab hagyományra visszamenő *Baġanāk*, *Baġġird* alakot tartalmazó forrásból és egy perzsa előképre utaló *Baġanī*, *[O]nūkurda* munkából alkotta meg a négy különböző népre vo-

¹⁹ *Kitāb at-Tanbih wa'l-Ischrāf auctore al-Mas'ūdī*. in *BGA*, VIII, Lugduni Batavorum 1984, 180–181.; magyar fordítása: *HKÍF* 57–59.

²⁰ *HKÍF* 52–56.

²¹ Jóllehet *Mas'ūdī* műveiben ezt a névformát használja a dunai és a volgai bolgárookra is, ebben az esetben a kontextus miatt csak a dunai bolgárok jöhetnek szóba.

²² *HKÍF* 37, 43; A muszlim és héber nyelvű források vonatkozó adatait Minorsky gyűjtötte össze (i. m. 465–471.).

²³ GY. MORAVCSIK.: *Byzantinoturcica*, Berlin 1983³, II, 218.

²⁴ A *Yaġanī* alakban egy elírás tételvezhető fel, a helyes olvasat: *Baġanī*, mivel az arab írásban a *b* és *y* betű között egy pont különbség van, amely idegen elnevezések esetében még könnyebben téveszthető.

natkozó koncepcióját, ugyanis nem vette észre, hogy a két névpár ugyanazt a két népet takarja.²⁵ A történet a 934. évi magyar kalandozás leírása, amelyet bizánci adatok is megerősítenek.²⁶

A szöveg második része ellenben korábbi eseményekre utal, ugyanis arról esik szó benne, hogy ez a két nép miért költözött el korábbi keleti lakhelyéről. Az esemény datálása körül megoszlanak a vélemények, ugyanis *Mas'ūdī*-nak a szövegben említett könyve nem maradt ránk. Pritsak és Golden úgy vélik, hogy itt egy 9. század közepi népmozgás nyomaival számolhatunk.²⁷ Ezzel szemben a kutatók többsége 895 körülre datálja az eseményt, és azt Konstantinos adataival veti egybe.²⁸ Ez utóbbi mellett szól, hogy a 9. század közepén nincs jelentősebb népmozgás a kelet-európai steppén. Ezzel szemben az ujjur hegemonia megszűnése Kelet-Belső-Ázsiában 840-ben jelentős átrendeződéssel járt, ami többek között Nyugat-Belső-Ázsiában is új helyzet kialakulásához vezetett.

Mas'ūdī a besenyők és magyarok nyugatra vándorlásának hátterében tehát az oguzok, karlukok és kimekek, valamint a besenyők közötti harcokat látta. A kérdés most már az, hogy ezek a küzdelmek hogyan kapcsolódnak a 893-as számánida támadáshoz, ugyanis *Mas'ūdī*, jóllehet maga is említi ezt a hadjáratot, a két esemény között nem tételezett fel oksági összefüggést. Hogy erre a kérdésre válaszolni lehessen, először a 893-as hadjárat forrásait kell vizsgálat tárgyává tenni, illetve Nyugat-Belső-Ázsia politikai viszonyait kell számba venni.

Ismā'il ibn Aḥmad (892–907) 893-as hadjáratáról több muszlim forrás is beszámol, amelyek közül az egyik szöveghagyományt *Tabarī*, *Ibn al-Aṭīr* és *Barhebraeus* valamint részben *Mas'ūdī* képviseli. Ők egyetlen közös forrást használtak fel.

1. *Tabarī* erről a hadjáratról a következőket írta: „Ebben az [esztendőben (A.H. 280, A.D. 893)] híre jött, hogy *Ismā'il ibn Aḥmad* a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és — amint említik — királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a *ḥātūn*-t és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmány felosztása alkalmával minden muszlim lovasra ezer dirhem esett.”²⁹

2. *Ibn al-Aṭīr* párhuzamos helyén ez olvasható: „Ebben az [esztendőben (A.H. 280, A.D. 893)] a számánida *Ismā'il ibn Aḥmad* a turkok országa ellen intézett portyázó had-

²⁵ P. GOLDEN: „The People Nūkarda”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 21–35.

²⁶ 934-ben a bizánciak és a bulgárok között jó a viszony, amelyet Péter, bulgár uralkodó bizánci házassága is mutat. A magyarok e szövetséggel szemben a besenyőket vonták szövetségbe (GYÖRFFY, MT, 671). A bizánci adatokra: *HKÍF* 140, 149–150.

²⁷ P. GOLDEN: „The Migration of the Oguz”, *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 58–61.; O. PRITSAK: „The Pečenegs: A case of social and economic transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 215.

²⁸ C. A. MACARTNEY: *The Magyars in the ninth century*, Cambridge 1930, 72.; B. E. KUMEKOV: *Gosudarstvo kimekov IX–XI vv. po arabskim istočnikam*, Alma-Ata 1972, 58–59.

²⁹ *Tāriḥ At-Ṭabarī par Abi Ja'far Moḥammad ibn Jarīr At-Ṭabarī*, Vol. X, éd. par: Moḥammad Abūl Faḍl Ibrāhīm, Kairó 1979, 34.; magyar fordítása: *HKÍF* 60.

járatot, királyuk fővárosát bevette, és apját, feleségét, a *hātūn*-t és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmányból minden muszlim lovasra ezer dirhem esett.”³⁰

3. Barhebraeus tudósítása némileg rövidítve közli az eseményeket: „Az arabok 280. évében *Ismā'il Ahmad* fia, az arab hadak fővezére benyomult a hunok tartományaiba, foglyul ejtette a királyukat feleségével együtt, városát kifosztotta, és mintegy tízezer török foglyot hajtott el, továbbá sok birkát és barmot.”³¹

4. *Mas'ūdi* e hagyomány szövegét kiegészítette: „Ebben az esztendőben (A.H. 280, A.D. 893) *Ismā'il ibn Ahmad*, miután tesvére, *Naṣr ibn Ahmad* halála után Horaszán fölött az uralmat átvette, a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtette a *hātūn*-t, a király feleségét, azonkívül foglyul ejtett tízezer törököt és tizenötezret lemészárolt közülük. E király neve állítólag *T.nk.s*; e név az e vidék felett uralkodó minden egyes király címe volt; nézetem szerint a *hazlaḡiya* néven ismeretes két fajtához tartozott. E könyv előző részében, valamint más előző könyveinkben a turkokra, fajtáikra és hazájukra vonatkozó tudósításokat nagyban előadtuk.”³²

A négy szövegben közösek a következő motívumok: *Ismā'il* beveszi a türkök királyának székhelyét, elfogja a király feleségét, és tízezer foglyot ejt, illetve sokakat megölet, és óriási zsákmányra tesz szert, ami elsősorban állatállományból áll. A török *hātūn* szó jelentése 'az uralkodó főfelesége'.³³

Különbözőképpen értelmezték viszont a szerzők a türkök uralkodójának szerepét. Tabarī szerint magát az uralkodót is foglyul ejtették. Ez szerepel Barhebraeusnál is, ellenben Ibn al-Aṭīr az apjáról tud, ami nyilvánvaló másolói tévedés.³⁴ *Mas'ūdi*-nál azonban csak az uralkodó feleségéről és a hadifoglyokról van szó.

A *Mas'ūdi*-nál olvasható kiegészítésben az uralkodó neve: *T.nk.s ~ T.fkas*, ami egyben a címe is az ottani dinasztia királyainak. Pritsak szerint e cím összefüggésbe hoz-

³⁰ *Ibn-el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C. J. Tomberg, VII, Lugduni Bavorum 1865, (repr. Beirut 1982), 464–465.

³¹ KMOSKÓ, i. m. III, 144.

³² MAÇOUDI: *Les praires d'or*, texte et trad. par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, VIII, Paris 1877, 180–181.; MAS'ŪDĪ: *Murūj adh-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*, Ed. Muḥī' ad-Dīn °Abd al-Ḥamīd, IV, Kairó 1967, 245. Magyar fordítása: *HKÍF* 57.

³³ G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 602–603.; MÁRTON A.: „katun” In: KRISTÓ GY. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Bp. 1994, 335.

³⁴ Tabarī: *fiḥā warada al-ḡabar bi-ḡazwi ... asrihi 'iyyāhu* „Ebben (az évben) ... portyázásának, ... (*Ismā'il*) által (a török király) foglyul ejtésének híre jött”; Ibn al-Aṭīr: *asara 'abāhu* „foglyul ejtette apját”. Az első mondatban egy nominális mondat követi a főmondatot, ahol az igenév után egy birtokos személyrag van, ami után már nem lehet a tárgyragot is hozzátenni, ezért szerepel a tárgyragot hordozó 'iyyā alak, amihez már hozzá lehet csatolni a -hu tárgyragot. Ez pedig egyértelműen türök királyra vonatkozik. Ibn al-Aṭīr, aki igei mondatral fejezte ki magát, az 'iyyā alakban a két pontos y helyén egy pontot tett, amelynek olvasata b. Így lett az 'iyyā alakból 'abāhu, ami az 'apját' jelenti.

ható a török *Tabgāč* népnévvel, ami a karluk eredetű muszlim karahánida dinasztia uralkodói titulátúrájában is szerepel.³⁵ A másik fontos adat *Mas'ūdī*-nál a *hazlağīya* népnév, amely a török *qarluq* alakot tükrözi.³⁶ Ez azért fontos, mert a türk népnév a muszlim irodalomban gyűjtőfogalom, így egy türkök elleni hadjárat csak annyit árul el, hogy a számánida uralkodó az északi szomszédságában élő nomádok ellen viselt háborút. *Mas'ūdī* például a török népek közé sorolja az oguzokat, karlukokat, kimekeket, ujúrokat (tokuz oguz) stb.³⁷

Naršahī perzsa történetíró Buhara története című munkájában további adatokkal is szolgál a hadjáratral kapcsolatban. A bevett főváros neve *Tarāz*³⁸ volt, a támadás márciusban—áprilisban történt és a város ostroma hosszabb időt vett igénybe. Az emír és dihqānok felvették az iszlám hitet, az ottani főszékesegyházat (*kalisā-yi buzurg*), amely a kereszténység jelenlétére utal, főmecsetté alakították, ahol a *hutba*-t *Mu'tadid* kalifa nevében mondták.³⁹

Al-Hamadānī megőrzött egy olyan hadjáratról szóló beszámolót, amelyet kapcsolatba lehet hozni a 893-as eseményekkel: „A törökök rendkívüli dolgai közé tartoznak bizonyos kavicsok, amelyek révén esőre tesznek szert, annyi esőre vagy óra, amennyit csak akarnak. Ez nevezetes dolog náluk, amelyet a törökök közül mindenki ismer; ez különben a toğuzoguz királyainál szokásos, más török királyoknál nem. E kavicsokat állí-

³⁵ A 8. századi türk feliratokon a *Tabgāč* terminust Kínára alkalmazták, ami azonban korábban egy jelentős nomád törzsszövetség neve volt, amely elfoglalva Kína északi részét, önálló dinasztiát, a Wejt hozta létre 386–535 között. A karahánidák eredetéről és a szóban forgó címről ld. O. PRITSAK: „Von den Karluk zu den Karachaniden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101 (1951), 289–290.; v.ö. még GOLDEN, *Introduction...*, 73–76.

³⁶ Az arabírásos *h.zl.ğīya* minden nehézség nélkül olvasható *h.rl.ğīya* alaknak, ugyanis a *z~r* illetve *ğ~h* között csak a diakritikus pontok tekintetében van különbség. Végső soron a *harluğ* alak a török *qarluq* a muszlim forrásokban előforduló standardizált változata (PRITSAK, *i. m.* 289, 270, 1.jz.).

³⁷ MAS'ŪDĪ, *i. m.* I, 228: „Jelenleg, vagyis a háromszázharmincketedik esztendőben, a különböző török nemzetségek és fajták között bátorságra vitézebb, fegyverek dolgában számosabb, állami rend dolgában szervezettebb nép nem akad; királyuk Īrḥān, vallásuk a manicheizmus; a törökök közül e vallást csak ők vallják. Ugyancsak a törökök közé tartoznak a kīmākīya, a barshānīya, a badīya s a ga'riya; a legvitézebb a guzzīya; alakra legszebb, termetre legderekbabb, arca legbarátságosabb a harluğīya törzse”, magyar ford.: *HKÍF* 52.

³⁸ A város pontos földrajzi meghatározása: MINORSKY, *i. m.* 358; a 279. oldalon lévő térképen Avliya-ata név alatt szerepel.

³⁹ Az angol fordításban: „When the news of the death of the amīr Naṣr came to the Commander of the Faithful Mu'tadid bi'llāh, (279–289/892–902) he gave the amīr Isma'īl a mandate for the dominion of Transoxania in the month of Muharram of 280 (March or April 893). At the same time he (Isma'īl) went to fight at Tarāz, where he experienced great difficulty. Finally the amīr of Tarāz came out with many dihqāns and accepted Islam. Tarāz was thus subjugated. A large church was transformed into a grand mosque, and the khutba was read in the name of the Commander of the Faithful Mu'tadid bi'llāh. Amīr Isma'īl returned to Bukhara with much booty.” *The History of Bukhara*. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī R. N. Frye, Cambridge (Massachusetts) 1954, 86–87. Frye idézi a többi vonatkozó forrást és a szakirodalmat (*i. m.* 150, 295. jz.); v.ö. PRITSAK, *i. m.* 289.

tólag a napkelet országaiban szerzik, bizonyos zergék útján, amelyek odaát a nap elől elbújnak, hogy meg ne égesse őket. *Ismā'il ibn Aḥmad* beszélt, hogy mikor ellene háborút folytattak, ugyanúgy cselekedtek, mire az időjárás hidegre fordult és megölte őket az utolsóig. Erre *Ismā'il* Allahhoz fordulva sírt, és Allahot hívta segítségül, mire az utolsóig visszatértek, *Ismā'il* pedig a hatalmába kerítette őket.”⁴⁰

Kmoskó felhívta a figyelmet arra, hogy a datálás azért nem egyértelmű, mert *Ismā'il* a törökök ellen több ízben intézett portyázó hadjáratot, mégpedig első ízben 893, továbbá 904-ben, végül 906-ban.⁴¹

Ugyanerre az eseményre utal *Yāqūt* is *Földrajzi szótárában* a Turkisztán címszó alatt: „*Abū 'Abbās*”⁴² mondta: Halottam, hogy *Ismā'il ibn Aḥmad as-Sāmānī*, Horaszán emíre a következőket beszélt: Egy esztendőben vagy húszezer muszlim élén portyázó hadjáratot intéztem a turkok ellen. Erre vagy hatvanezer ember vonult ellenem közülük, tetőtől talpig felfegyverkezve, akiket több napon át próbáltam támadásokkal legyőzni. Egy napon éppen harcban voltam velük, amikor nagy tömeg gyűlt elém török legényekből és olyanokból, akik kegyelmet kértek tőlem a maguk részére, s ezt mondták nekem: A hitetlenek táborában rokonaink és atyafiaink vannak, akik egy személy érkezésére figyelmeztettek minket. Az általuk említett ember amolyan varázsló volt önálunk, akiről azt tartották, hogy jeges és havas felhőket, valamint más egyebeket tud előidézni, melyek révén annak a pusztulását igyekszik okozni, akiét akarja. Azt is hozzátették: Elhatározta, hogy a mi táborunkra hatalmas jégesőt bocsát, de olyat, hogy ha embert ér, menten megöli. Én rájuk förmedve azt feleltem nekik: Hát még mindig nem hagyta el szíveiteket a pogány hitetlenség? Hát képes ilyesmire emberi lény? Erre azt felelték: Mi figyelmeztettünk; holnap jobban fogod tudni, amint a Nap feljön. Mikor reggel lett s a Nap feljött a hegy csúcsa mögül, amelyre táborommal támaszkodtam, hatalmas és félelmetes felhő bontakozott ki, amely egyre jobban terjeszkedett és növekedett, míg végre beármýékolta egész seregemet. Engem is megrémített fekete színe, külseje, amelynek szemtanúja voltam, s a félelmetes hangok, amelyeket hallottam. Tisztában voltam vele, hogy ebből lázadás lesz. Lovamról leszállva két térdhajtást végezve imádkoztam, mialatt a tábor izgatottan hullámzott ide-oda, mert senki sem kétkelkedett benne, hogy a szerencsétlenség csakugyan bekövetkezik. Én azonban Allahot híva arcomat a porba vetettem, mondva: Nagy Isten, segíts rajtunk! Íme, szolgálid gyöngék a rájuk mért megpróbáltatások miatt! De én tudom, hogy Te mindenható vagy, és hogy senki ártani vagy használni nem képes, csak Te. Nagy Isten, ha ez a felhő esőt hullat ránk, a muszlimoknak alkalmat ad a lázadásra, a hitetleneknek pedig a támadásra!

⁴⁰ *Compendium libri Kitāb al-boldān auctore Ibn al Fakih al-Hamadhānī*, in *BGA V*, Lugduni Batavorum 1885, 329–330. Az esőkövek szerepéről a nomád népeknél ld. MOLNÁR Á.: *Időjárás-várászlás Belső-Ázsiában*, Bp. 1993, 7–25.

⁴¹ 893: TABARĪ, III. 2138., IBN AL-AṬĪR, VII. 166.; 904: TABARĪ, II. 2249., IBN AL-AṬĪR, VII. 190.; 906: IBN KHALDŪN, III. 357.; v.ö. Kmoskó, i. m. I, 153.

⁴² *Abū 'Abbās 'Īsā ibn Muḥammad ibn 'Īsā al-Marwazī* a mai Taskent területét felkeresve a helyi lakosoktól adatokat gyűjtött a szomszédos török népekről és információit kortársa, *al-Hamadānī* jegyezte le, ld. PRITSAK, i. m. 280–281.

Tartsd tehát távol a rosszat a Te hatalmad és erőd által, ó Fölséges, ó Hatalmas, ó Erős! Utána még soká imádkoztam arccal a földre borulva és vágyódtam Allah — magasztaltassék — után, de egyben félttem is tőle, tudva azt, hogy a jó nem jöhet senkitől csak Tőle, s a rosszat senki el nem fordíthatja kívülről. Ebben a helyzetben maradván egyszerre csak hozzám rohannak a legények s a seregből mások, azzal örvendeztetve meg engem, hogy túl vagyunk a veszedelmen, majd karomnál fogva felemeltek a szőnyegről, amelyen imádkoztam, s azt mondták: Nézd, ó emír! Fejemet felemeltem, s íme a felhő elmúlt táborom fölől, s a turkok tábora felé vonult, hatalmas jégesőt zúdítva rájuk. S íme, most meg ők hullámozottak izgatottan, mert lovaik megbokrosodtak, sátraik felborultak, s akit a jégeső ért, vagy harcképtelenné tette, vagy megölte. Társaim azt mondták: Rohanjuk meg őket! De én azt feleltem: Nem, mert Allah büntetése fufangosabb és keservesebb. Csak kevesen menekültek meg közülük. Táborukat, annak minden tartalmával együtt otthagyták, elszaladtak. Másnap reggel táborukba menve, leírhatatlan nagy zsákmányt találtunk benne. Elszállítottuk és Allahnak hálát adtunk megmenekülésünkért, mert tisztában voltunk vele, hogy mindezt a mi javunkra Ő tette lehetővé. A zsákmányt természetesen birtokba vettük. Ezt a históriát úgy foglaltam írásba, ahogy találtam. Allah tudja a legjobban, mi igaz belőle.”⁴³ Kmoskó itt már kizárja annak a lehetőségét, hogy a 893-as hadjáratról lenne szó, mivel a *Yāqūt* által idézett *Abū ‘Abbās Ismā‘īl* emírről mint Khoraszán helytartójáról beszél, aki csak 901-ben szerezte meg Khoraszán helytartója címet.⁴⁴ Így csak a 904-es vagy a 906-os hadjárat jöhet szóba.⁴⁵ Kmoskó érvelése nem helytálló, hiszen nem arról van szó, hogy *Ismā‘īl* akkor vezetett hadat, amikor már Khoraszán kormányzója címet viselte, hanem arról, hogy a történetet mint kormányzó adta elő. Ugyanakkor a 904-ben nem a számánida emír indított hadjáratot, hanem ellenkezőleg, a törökök megszámlálhatatlan sokasága támadt Transoxaniára. *Ismā‘īl* egyik hadvezérét küldi ellenük, a muszlim sereg önkéntesekkel is kiegészült. Egy meglepetésszerű támadással szétverik a támadó törököket.⁴⁶ A 906-os hadjáratról igen szűkszavú leírásunk maradt *Ibn al-Atīr*-nál: „Ebben (az évben) *Ismā‘īl ibn Aḥmad as-Sāmānī*, Transoxania királya, a turkok országa és *Daylam* vidéke néhány helységét elfoglalta.”⁴⁷ Jóllehet egyértelműen nem lehet kizárni, hogy *Hamadānī* és *Yāqūt* leírása későbbi eseményekre is vonatkozhat, a 893-as hadjárat méretei és sikere mindenesetre inkább amellel szól, hogy az esőkövel kapcsolatos történet inkább vele hozható összefüggésbe.

⁴³ F. WÜSTENFELD: *Jacut's geographisches Wörterbuch*, Göttingen 1866, I, 841–842.; magyar fordítása: *HKÍF* 73–74.

⁴⁴ TABARĪ, III. 2204.; IBN AL-ATĪR, VII. 178.

⁴⁵ K MOSKÓ, *i. m.* V/2, 153, 8. jz.

⁴⁶ TABARĪ, II. 2249.; IBN AL-ATĪR, VII. 190., v.ö. PRITSAK, *i. m.* 290., aki azt hangsúlyozza, hogy a 893-as számánida támadás megbosszulása motiválhatta a „törököket”.

⁴⁷ IBN AL-ATĪR, VII, 547.

Muqaddasī a 10. század végén *Tarāz* város ismertetése előtt közli: „*Dah-Nūgakat* ⁴⁸ kisebb város, amelyben tavasszal három hónapig tartanak vásárt; a csonttalan hús négy fontjának ára egy dirhem. Valamikor nagyobb volt; miután *Ismāʿil ibn Aḥmad* a kerületet meghódította, hanyatlásnak indult ugyan, de még így is sok épületet számlál, meg van erősítve és citadellája van.” ⁴⁹ Kmoskó megállapítása szerint valószínűleg a 893-as hadjárat alkalmával kerülhetett sor a város elfoglalására, amelyet *Ismāʿil* indított trónralépése után a karlukok ellen.

A források alapján tehát megállapítható, hogy 893 tavaszán a számánida emír jelentős hadivállalkozásba kezdett, melynek során mélyen benyomult a török népek által lakott és uralt területre. A hadjárat során megütközött a nomádokkal, akik esővarázslás segítségével próbálták legyőzni a támadókat. Itt nyilván arról lehetett szó, hogy a nomádok a rossz időjárást akarták kihasználni a számánida emír visszaszorítására. *Ismāʿil* azonban nagy nehézségek árán megfordította hadiszerencsét és győzedelmeskedett. A győztes csata után karluk fejedelem fővárosát, *Tarāz*-t hódoltatta, s az uralkodót, a kagánt és feleségét, valamint az előkelőket muszlim hitre térítette. A hadjáratban a hódítók hatalmas zsákmányra tettek szert.

A hadjárat következményeit a Kazak steppe és a Szemirecsije vidék politikai helyzetének ismeretében lehet igazán felmérni. Belső-Ázsia történetében 840-ben jelentős változás állott be, ugyanis az ujjúr kaganátust a kirgizek megdöntötték, s ezzel Kelet-Belső-Ázsia uralmuk alá került. A karlukok, akik eredetileg a türk kaganátusba tartoztak, miután 742-ben az ujjúrokkal és a basznilokkal megdöntötték a második türk kaganátust, hamarosan ellenséges viszonyba kerültek a szövetséges ujjúrokkal, és 766-ban nyugatra vonulva elfoglalták a Szemirecsije vidékén lévő egykori nyugati türk központokat, *Sūyāb*-ot és *Tarāz*-t. Azonban önálló kaganátus alakítására nem került sor, hanem éppúgy, mint a nyugati türkök, megelégedtek a *yabgu* cím használatával, és formálisan elismerték az ujjúr kagán fennhatóságát. 766 és 840 között a karlukok keleti szomszédként kerültek kapcsolatba az iszlám világgal. 840-ben az ujjúr kagán megölése után Nyugat Belső-Ázsiában a karluk uralkodó felveszi a kagáni címet, amiről több muszlim szerző is beszámol. *Gardīzī* azt írta: „Mindannyian ebben az állapotban maradtak, míg Turkesztán népe a kagán népére nem támadt, és tizenkét híres főnöküket megölték. Azután újból kardot rántva lemészárolták a kagán népét. Ezáltal a kagán népének az egész birodalma a karluk *Čünčän* ⁵⁰ kezére jutott. Az utolsó kagán, akit meg

⁴⁸ A helység földrajzi meghatározására: MINORSKY, i. m. 357.

⁴⁹ *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*, in BGA, III, Lugduni Batavorum 1906, 274.

⁵⁰ *Čünčän* értelmezése vitatott, mindenesetre a karluk vezetőre vagy vezérnemzetségre lehet gondolni. Minorsky ez utóbbit látta megalapozottnak (i. m. 288), míg Pritsak a *Ĝ.būihān* alakot *Jabgūhān*-nak olvasta (i. m. 280, 2. jegyz.).

öltek, *Hutlugān-hāqān* volt, az első karluk, aki a trónt elfoglalta, *Ilmālas-ġabġuya*⁵¹ volt. Ettől kezdve a legfőbb hatalom a karlukoknál maradt.”⁵²

Mas‘ūdī a karlukokról megjegyzi: „Alakra legszebb, termetre legderekabb, arca legbarátságosabb a *ħarluħīya* törzse; ezek *Fargāna*, *Šāš* s a velük szomszédos területek mentén laknak; övék volt az uralom és közülük származott a *hāqān al-hawāqīn*; ő egyesítette a többi török államokat, úgy, hogy királyaik neki tartoztak engedelmességgel. A *hāqān*-ok közé tartozott a (török) *Farāsiyāb*⁵³, Perzsia leigázója, valamint *Sānah*⁵⁴. Manapság már nincsen többé olyan török *hāqān*, akinek királyaik engedelmességgel tartoznának az *‘Amāt*⁵⁵ néven ismeretes város elpusztulása óta, amely Szamarkand sivatagjai között terült el. Középső könyvünkben megemlékeztünk e város uralmának letűnéséről s annak okairól.”⁵⁶ *Mas‘ūdī* adatai is egyértelműen igazolják tehát, hogy az ujjúr kaganátus bukása után egy karluk birodalom alakult ki, amelynek letűnése ráadásul egy város elpusztulásához kötődött, ami nyilván a karluk központ lehetett. Ennek a városnak az azonosítása nem egyértelmű, de feltehető, hogy arról *Tarāz*-ról lehet szó, amelyet 893-ban a számánida emír csapatai pusztítottak el.⁵⁷

Pritsak korai karahánida hagyományokra hivatkozva a karlukok keleti központjának *Sūyāb*-ot tekinti, míg nyugatit *Tarāz*-zal azonosítja. Ugyanebben a hagyományban előforduló geanealógiák alapján az első uralkodó neve *Bilge Köl Qadīr Ĥan*, aki Pritsak szerint a 9. század közepén uralkodhatott. Neki két fia volt: *Bazīr Arslan Ĥan* és *Oġulċaq Qadīr Ĥan*. Feltételezhetően az első fiú mint a keleti szárny uralkodója vette át az uralmat az egész birodalom felett, míg az utóbbi a karluk birodalom nyugati felében volt társuralkodó, és hatalmában tartotta *Tarāz* és Kasgár városát. A Kasgárhoz kötődő hagyományok szerint *Oġulċaq Qadīr Ĥan* Kasgárban uralkodott és a számánida *Nasr ibn Mansūr*, *Ismā‘īl* testvére nála keresett menedéket. Ezekből az adatokból Pritsak arra következtet, hogy *Oġulċaq Ismā‘īl* kortársa volt, és hogy miután *Ismā‘īl* elfoglalta *Tarāz*-t, a nyugati karluk uralkodó fővárosát, *Oġulċaq* Kasgárba tette át székhelyét.⁵⁸

⁵¹ Czeglédy *el almīš yabġu* alakot rekonstruált, ahol a név első részének jelentése a török *el al*-'birodalmat elfoglalni' alakból magyarázható: v.ö. CZEGLÉDY K.: „Gardīzī „török” fejezetének magyarázatához. Álmos nevének származtatásaihoz”, *Magyar Nyelv* 68 (1972), 142–143.

⁵² ‘ABD AL-HAYY HABĪBĪ (ed.): *Gardīzī: Zayn al-Akhbār*, Tehran 1963, 257.; A cambridge-i kézirat steppei vonatkozású részeinek faksimiléje és annak angol fordítása: A. P. MARTINEZ: „Gardīzī’s two chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), 109–120.

⁵³ Olykor *Afrāsiyāb*; a perzsa hőskor egyik alakja; állítólag török eredetű zsamok, aki Mānūšīhr királyt elkergette és trónját bitorolta, v.ö. PRITSAK, *i. m.* 285, 2. jegyz.

⁵⁴ Pritsak a türök uralkodó dinasztia, *Ašina* nevét rekonstrálja ebben a szóban: *i. m.* 281, 3. jegyz.

⁵⁵ A várost Minorsky *Sūyāb*-ra emendálja: V. MINORSKY: „Tamīm ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12 (1948), 288.

⁵⁶ MAS‘ŪDĪ, *Murūġ* I, 288–289.

⁵⁷ Minorsky korábbi eseményekkel hozta kapcsolatba *Mas‘ūdī* adatait: MINORSKY, *Tamīm...* 288.

⁵⁸ PRITSAK, *i. m.* 287–288, 290–291.

A kimekek eredetileg a türk birodalomba tartoztak, s a 7. század közepe után költöztek az Irtis-folyó vidékére. 840 után a törzsszövetség vezetője felvette a *yabgu* címet, amely jelzi, hogy politikai súlyuk megnövekedett, hiszen ez a cím a türk titulátúrában a kagán után következik. A 9. század folyamán fokozatosan az Urál-hegységig terjeszkednek, ugyanis a Dzsajháni-hagyomány szerint 870 körül a besenyők északi szomszédai a kimek törzsszövetségbe tartozó kipcsakok. A kimek uralkodó a 9. század végén vette fel a kagáni címet, ami egyértelműen jelezte, hogy szuverén hatalommal rendelkezik.⁵⁹ Ez utóbbi esemény nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható a karlukok hatalmának meggyengülésével is.

Az oguzok megjelenése a Kazak-steppén és viszonyuk a türk feliratokban szereplő *toquz oguz* 'kilenc oguz' és *üç oguz* 'három oguz' vagy később feltűnő *sekiz oguz* 'nyolc oguz' népnevekkel vitatott. *Ibn al-Aṭīr* szerint az *oguz*⁶⁰ törzs *al-Mahdī* kalifa uralkodásának idején (775–785) költözött a törökök legtávolabbi vidékeiről Transoxania közelébe.⁶¹ A 9. század második felében író *Ibn Ḥordādbeh* a török népek között a karlukok, kimekek és besenyők társaságában szerepelteti őket.⁶² A Dzsajháni-hagyomány besenyő fejezetében pedig a besenyők keleti szomszédaiként fordulnak elő a 870-es években.⁶³ Részletes leírást közöl róluk Ibn Fadlān, aki 922-ben áthalad a területükön. Uralkodójuk a *yabgu* címet viselte.⁶⁴

A besenyők legkorábbi történetével kapcsolatban újabban Senga Toru a következőket állapította meg: a besenyők szállásterülete a 750-es évektől a Felső-Irtis vidékére lokalizálható, ahol ténylegesen összeütközésbe kerülhettek az ujjúr kaganátussal, amiről a tibeti követjelentésben maradt fenn tudósítás. 821-táján azonban már nem említik azon a vidéken őket, ami arra utal, hogy szállásterületüket 750 és 821 között hagyták el, és indultak nyugati irányba a szibériai alföld déli részén, és érkeztek meg az Urál folyó vidékére, ahol a 9. századi muszlim szerzők és Konstantinos császár is említik őket.⁶⁵ A besenyők földrajzi helyzetét 895 előtt a Dzsajháni-hagyomány egyértelműen meghatározta: „Területük harminc napi járóföldet tesz ki hosszában és keresztben is. Több néppel határosak: északra a kipcsakok országa, délnyugatra a kazárok országa, keletre az oguzok országa, és nyugatra a *Ṣaqāliba* országa. Ezek a népek mindannyian támadásokat intéznek a besenyők ellen, akik hasonlóképpen rájuk támadnak.”⁶⁶ Sajnos

⁵⁹ KUMEKOV, *i. m.* 116.; GOLDEN, *Introduction...*, 202–205.; SENG T.: *Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak háttéréről*, (PhD értekezés, kéziratban) 1996, 39–65.; MINORSKY, *i. m.* 304–310.

⁶⁰ Az arab forrásokban általában *guzz* alakban szerepel a nevük.

⁶¹ IBN AL-AṬĪR, XI, 178.

⁶² *HKĪF*, 19–20.

⁶³ V. MINORSKY (ed.): *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India*. Arabic text with English translation and commentary by V. Minorsky, London 1942, 33.

⁶⁴ TOGAN, *i. m.* 19–31. Az oguzok történetének összefoglaló ismertetése a további irodalommal: GOLDEN, *Introduction...*, 205–211.

⁶⁵ SENG T.: „A besenyők a 8. században”, *Századok* 126 (1992), 503–516.

⁶⁶ MINORSKY, *Marvazī...*, 20–21., angol fordítás: 32–33.

a besenyők uralkodójának címét nem tudjuk, s az sem világos, hogy a 9. század folyamán beletartoztak-e valamilyen nagyobb birodalomba.⁶⁷

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 893-as számánida hadjárat Nyugat-Belső-Ázsia történetére nagy befolyással volt, azonban arról nincs adat, hogy ezzel az összecsapással egyidőben az oguzokat is valamilyen muszlim támadás érte volna. Az eseményeket ezért az írott források alapján inkább a következőképpen rekonstruálhatjuk: 840 után a karlukok Nyugat-Belső-Ázsiában birodalmat alakítottak, amelybe nagy valószínűség szerint beletartoztak a kimekek és az oguzok, de talán még a besenyők is elismerhették a karluk kagán uralmát. Ezt valószínűsíti *Mas'ūdī* fentt idézett részlete. Ellenben *Ya'qūbī*, aki 891-ben fejezte be földrajzi munkáját, más képet festett a politikai erőviszonyokról: „A törököknek számos törzsük és királyságuk van. Ezek a karlukok, kimekek, toguzoguzok, türgesek, oguzok. Mindegyik törzsnek saját királysága van, s egymás ellen hadat viselnek ...”⁶⁸ Ezen leírás inkább azt valószínűsíti, hogy nyugat-Belső-Ázsiában a 9. század második felében egyfajta hatalmi egyensúly alakulhatott ki a karlukok, kimekek és oguzok között, ami persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a tényleges erőviszonyok ellenére csak a karluk uralkodó rendelkezett a szuverenitást megtestesítő kagáni méltósággal. Mindkét lehetőséget figyelembe véve az biztosnak tűnik, hogy ezt a hatalmi konstellációt a számánida *Ismā'īl* 893-as támadása alapjaiban megváltoztatta. A karluk birodalom nyugati részének fővárosa, *Ṭarāz* elpusztítása jelezte, hogy a karluk hatalom megrendült, aminek következtében a karluk kagán uralma már csak a Szemirecsije vidékének keleti felére és Kasgárra korlátozódott. Azonban a karluk kagáni tradíció nem szakadt meg, hiszen a 10. században a karlukok iszlamizálódtak, s a karlukok adják a karahánida birodalom kagánjait, akik a 10. század végén megdöntik a számánidákat. A 9. század végi karluk vereséget és ennek politikai következményeit a két szomszédos törzsszövetség kihasználta. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak, míg az oguzok rátámadtak a nyugati szomszédokra, a besenyőkre, területüket bekebelezték, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak steppe középső részére. A besenyők először valószínűleg a Kazár birodalom központi területére, azaz a Kaukázus előterébe akartak vonulni, de ezt a kazárok megghiúsították. Így más lehetőség híján átkeltek a Volgán és a Donon a kazárok magterületől északra, és a magyarok Fekete-tenger partján lévő szállásaikra rontottak. Symeon, bolgár uralkodó hírül véve a besenyők előrenyomulását, maga is hadba szállt, s betört a magyarok szállásterületére. A két oldalról fenyegetett magyar törzsszövetség lakhelyének feladására kényszerült, s beköltözött a Kárpát-medencébe.

⁶⁷ A besenyő történetre l. GOLDEN, *Introduction...*, 264–270.; PRITSAK, „The Pecenegs...”

⁶⁸ *Kitāb al-a'lak an-naḥḥa VII auctore Abū Alī Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitāb al-boldān auctore Ahmed ibn abī Jakūb ibn Wādhih al-Kātib al-Jakūbī*, in *BGA*, VII, Lugduni Batavorum 1892, 295.

ON THE WESTWARD MIGRATION OF THE PECHENECS

In the background of the westward migration of the Pechenegs there stood important changes in the political situation of western Eurasia. In the 9th century the Qarluq Empire consolidated its power in that region. The Kimek and Oguz tribal unions were powerful but they must have been under the control of the Qarluq ruler. In 893 the Samanid Emir, Ismā'īl defeated the western Qarluq king and sacked his town. In consequence of this campaign the Qarluq power declined. The Oguz, living westward of the Qarluq, strengthened and tried to establish a new political unity similar to the Kimaks who founded their empire at that time. The first step was to defeat the Pechenegs whose habitat was the western part of the Kazak steppe. The Oguz military superiority granted their victory over the Pechenegs. Most of the Pechenegs migrated, but one part remained and became a tribal unit of the Oguz. The Pechenegs tried to move to the territory west of the Volga. The Khazars were successful in preventing the conquest of the territory north of the Caucasus, so the Pechenegs had to cross the Volga and Don north of the Khazar fortifications and invaded the region north of the Black Sea, where the Hungarians lived. The Hungarians, being defeated, settled in the Carpathian Basin.